

Н. А. Сторчак, аспірантка

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра кримінального права, кримінального процесу і криміналістики,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ ЗАСАД ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

В роботі досліджується нормативний вираз загальних засад призначення покарання, його значення для теорії, законодавства та практики його застосування, при цьому враховується історія законодавчого закріплення загальних засад, міжнародний та зарубіжний досвід, дані судової статистики, а також розглядається можливість вдосконалення норм національного закону стосовно цих засад.

Ключові слова: загальні засади призначення покарання, спеціальні правила призначення покарання, нормативність, суддівський розсуд, принципи призначення покарання.

Увага до загальних засад призначення покарання, а особливо до їх нормативного виразу, не послаблюється з розвитком кримінального права та законодавства, тим більше що чинний кримінальний закон України лише перераховує обставини, що підлягають врахуванню при застосуванні покарання, не даючи дефініції загальних засад призначення покарання, не вказуючи на їх співвідношення із принципами призначення покарання та не вирішуючи інших питань, які пов'язані із досліджуваною категорією та стоять перед теорією і практикою. До їх розгляду виявляли інтерес Г. А. Прохоров, М. А. Скрябін, М. І. Бажанов, Г. С. Гаверов, Ю. В. Бишевський, А. І. Марцев, Г. А. Кригер, С. А. Велієв, О. В. Савенков, Є. В. Благів, В. В. Мальцев, Т. В. Сахарук, Т. А. Денисова, В. І. Тютюгін, Л. К. Гаврильченко, В. В. Полтавець та інші фахівці, висновки яких дають можливість поглибленого вивчення загальних засад призначення покарання, в тому числі історії їх законодавчого закріплення, міжнародного та зарубіжного досвіду, сутності загальних засад та можливого їх вдосконалення, а також встановлення ролі існування їх законодавчої форми.

Загальні засади призначення покарання загалом можна визначити як систему загальних правил, обов'язкових для суду в кожному випадку призначення покарання винному у вчиненні злочину для досягнення мети покарання. Крім цього, ці загальні правила характеризуються тим, що мають формальне вираження, тобто передбачені в кримінальному законодавстві, зокрема, в чинному Кримінальному кодексі (далі КК) України їм присвячена ч. 1 ст. 65 “Загальні засади призначення покарання”. Зведення їх до єдиної норми та позначення єдиним терміном “загальні засади” обумовлюються властивими цим засадам певними загальними ознаками і схожою службовою роллю.

Прояви подібної уніфікації мають місце не тільки в КК України, адже слід відзначити, що тенденція закріплення загальних засад призначення покарання та їх вдосконалення є загальною для кримінального законодавства країн світу. Звісно, є певні особливості кримінального закону різних країн у позначенні того, чим має керуватися суд при призначенні покарання, зокрема, правилами призначення покарання (США, Англія, Канада, Іспанія, Філіппіни), критеріями індивідуалізації покарання (Молдова), принципами призначення покарання (ФРН, Франція,

Польща, Фінляндія, Швеція), і нарешті, загальними засадами призначення покарання (країни СНД та Прибалтики). При цьому, як вказує Т. В. Сахарук, аналіз норм про принципи, критерії або правила призначення покарання зазначених країн показує, що в них містяться схожі положення про врахування судом обставин вчиненого діяння та особи винного, а іноді й обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання [1, 13, 15].

Причиною законодавчого закріплення загальних засад призначення покарання можна вважати висновок вчених про необхідність обмеження розсуду органу, який призначає покарання, причому зародження та розвиток цих думок можна спостерігати ще у Платона, Аристотеля, Цицерона, Ч. Беккарія, Г. Гегеля, І. Канта, І. Бенґама тощо [2, 36–37; 3, 157]. В українській історії нормативне вираження правил призначення покарання втілювалося у першому кодифікованому джерелі кримінального права Російської імперії — Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року [2, 38].

В ХХ столітті законодавче закріплення загальних засад призначення покарання постало з ще більшою необхідністю, адже в перші роки існування Радянської держави кримінальне законодавство з питань призначення покарання допускало дуже широкі межі суддівського розсуду. Міру покарання революційний трибунал встановлював, керуючись обставинами справи та веліннями революційної совісті (Інструкція НКЮ РРФСР від 19 грудня 1917 року “Про революційний трибунал, його склад, справи, які підлягають його віданню, застосовувані ним покарання та про порядок ведення його засідань”). Ідея індивідуалізації покарання знаходила вираз в тому, що революційні суди при оцінці злочину враховували ступінь його небезпечності для інтересів соціалістичної революції, а також особу злочинця — чи вчинив він злочин в особистих цілях або в силу того, що був представником повалених експлуаторських класів, які умисно шкодять Радянській державі.

Вперше розгорнуті вказівки про індивідуалізацію покарання були подані в Керівних началах кримінального права 1919 року, ст. 11 яких гласила: при визначенні міри впливу на особу, яка вчинила злочин, суд оцінює ступінь і характер (властивість) небезпечності для співжиття як самого злочинця, так і вчиненого ним діяння. В цих цілях суд, по-перше, не обмежуючись вивченням всієї обстановки вчиненого злочину, з'ясовує особу злочинця, оскільки така виявилася в скоєному ним діянні та його мотивах і оскільки можливо з'ясувати її на основі образу його життя і минулого; по-друге, встановлює, наскільки саме діяння в даних умовах часу і місця порушує основи суспільної безпеки [4, 121–122].

Надалі правила призначення покарання розвивалися в КК РРФСР 1922 року (ст. 24), в Основних началах кримінального законодавства СРСР та союзних республік 1924 року (ст. 30), в КК РРФСР 1926 року (ст. 45), в КК УРСР 1927 року (ст. 7). Причому КК РРФСР 1926 року закріпив їх в такій розгорнутій та конкретизованій формі, що вони, лише з редакційними зауваженнями, увійшли до Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік 1958 року (ст. 32) та кримінальних кодексів всіх союзних республік [5, 24–25], в тому числі і до КК УРСР 1960 року.

Зі змінами та доповненнями, внесеними згідно з Законом № 2468-12 від 17.06.1992 року, ст. 39 КК УРСР 1960 року “Загальні начала призначення покарання” звучала так: “Суд призначає покарання в межах, встановлених статтею закону, яка передбачає відповідальність за вчинений злочин, у точній відповідності з положеннями Загальної частини цього Кодексу. При призначенні покарання суд, керуючись правосвідомістю, враховує характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, особу винного і обставини справи, що пом'якшують і обтяжують відповідальність” [6].

В КК України 2001 року ст. 65 під назвою “Загальні засади призначення покарання” має деякі зміни у формулюванні і розширений обсяг:

“1. Суд призначає покарання:

- 1) у межах, установлених у санкції статті Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинений злочин;
- 2) відповідно до положень Загальної частини цього Кодексу;
- 3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

2. Особі, яка вчинила злочин, має бути призначено покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів.

3. Підстави для призначення більш м'якого покарання, ніж це передбачено відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу за вчинений злочин, визначаються статтею 69 цього Кодексу.

4. Більш суворе покарання, ніж передбачене відповідними статтями Особливої частини цього Кодексу за вчинений злочин, може бути призначено за сукупністю злочинів і за сукупністю вироків згідно зі статтями 70 та 71 цього Кодексу” [7, 20].

Аналіз всіх положень даної статті приводить до висновку, що може бути доцільним певне корегування її змісту, яке позитивно позначиться на рівні законодавчої техніки КК України та практики його застосування.

По-перше, правила, зазначені в п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, з огляду на їх значення, мають самостійний характер, і можна їх вважати окремими загальними засадами призначення покарання, хоча вони нерозривно пов'язані між собою і повинні враховуватися судом при призначенні покарання в сукупності. Тому доречним було б їх текстуальне відокремлення та викладення їх в такому вигляді: “враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину”, “враховуючи особу винного”, “враховуючи обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання”.

По-друге, по суті загальними засадами призначення покарання є лише ті, що зазначені в ч. 1 ст. 65 КК України, а отже, не все, назване у ст. 65, дійсно слід відносити до загальних засад призначення покарання. Так, ч. 2 ст. 65 відображає зміст принципів доцільності та обґрунтованості покарання, а також економії кримінальної репресії, які разом з іншими принципами призначення покарання можна було б врегулювати окремо.

Крім цього, в частинах 3 та 4 ст. 65 законодавець робить посилання на ст. ст. 69–71, в яких йдеться про призначення більш чи менш суворого покарання, тобто окремо регламентується призначення покарання в певних випадках. Вони іменуються спеціальними правилами призначення покарання, носять винятковий характер [1, 14; 2, 149; 8, 65] і передбачають специфіку призначення покарання за певні форми злочинної поведінки, за наявності відповідних актів посткримінальної поведінки або особливостей особи, і таким чином, самі не будучи загальними засадами призначення покарання, доповнюють їх.

До того ж, таке посилання, зроблене в частинах 3 та 4 ст. 65 КК України, є неповним, робиться не на всі спеціальні правила призначення покарання, адже до них, поряд із закріпленими в ст. ст. 69–71, також відносяться призначення покарання у випадках обмеженої осудності особи — ч. 2 ст. 20, виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації — ч. 3 ст. 43, незакінченого злочину та вчинення злочину у співучасті — ст. 68, недосягнення винним повноліття — ст. 103 КК України [7, 8, 14, 21–23, 34].

Отже, таке посилання може бути виключено із ст. 65 КК України, оскільки ці положення про призначення більш чи менш суворого покарання загальними засадами в дійсності не є, або замінене на більш загальне формулювання про існування спеціальних правил.

Доцільність вдосконалення тексту закону підтверджує, що необхідність існування загальних вимог при призначенні покарання та їх нормативного оформлення є безумовною. Також цю необхідність засвідчує значення нормативності загальних засад призначення покарання, що, як показує аналіз, полягає у наступному:

- за участі загальних засад призначення покарання в кримінальному законодавстві формується інститут призначення покарання;
- визначається суб'єкт, до якого ці засади спрямовані, — вони є правилами, адресованими суду;
- встановлюється їх обов'язковість і суд не має права ігнорувати жодну з них при призначенні покарання;
- організується робота суду, визначаються напрямки та послідовність його діяльності при призначенні покарання;
- закладається необхідність подальшого мотивування висновку, якого дійшов суд у вирокі;
- регулюється суддівський розсуд, а саме, з одного боку, надаються можливості суду враховувати індивідуальні особливості вчиненого злочину та особи, яка його вчинила, а з іншого, виключається судове свавілля;
- передбачається внесення в судову практику одноманітності та стабільності;
- встановлюються загальні, типові правила, які вбирають в себе суттєві найбільш повторювані сторони процесу призначення покарання, і тому вони застосовуються по кожній кримінальній справі, незалежно від її особливостей і в усіх без винятку випадках;
- відображається певна системність загальних засад і вказується на врахування їх у сукупності, а не ізольовано, оскільки вони взаємопов'язані і взаємодіють одна з одною — розвивають, уточнюють, доповнюють і якоюсь мірою навіть коректують інші;
- законодавчо закріплюється взаємозв'язок Загальної та Особливої частин кримінального законодавства, а також окремих інститутів — інститутів призначення покарання, складу злочину, стадій злочину, співучасті, депеналізації тощо;
- матеріально втілюються загальні керівні ідеї, що лежать в основі призначення покарання, тобто принципи призначення покарання, а також створюються передумови для їх реалізації, оскільки до врахування загальних засад суд зобов'язується;
- створюється логічна передумова формулювання спеціальних правил призначення покарання;
- забезпечується призначення покарання в конкретному випадку і, зрештою, досягнення мети покарання;
- обумовлюються напрямки дослідження загальних засад призначення покарання в теорії, вироблення окремих правил призначення покарання, а також вдосконалення законодавчого закріплення самих загальних засад та інших норм кримінального закону.

На те, що формальна визначеність правил призначення покарання має бути нормою для національного законодавства, вказує і міжнародна увага до цього питання. Наприклад, Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 року передбачає, що при визначенні міри покарання треба брати до уваги такі фактори, як тяжкість злочину й особистість засудженого. Декларацією ООН про захист усіх осіб від насильницького зникнення 1992 року рекомендовано у національному законодавстві передбачати пом'якшення обставин стосовно осіб, які, взявши участь в акті насильницького зникнення, сприяють поверненню жертв живими чи добровільно дають відомості, які сприяють з'ясуванню обставин насильницького зникнення. Аналогічні положення містить і Конвенція ООН проти корупції 2003 року, яка рекомендує пом'якшувати покарання особі, яка співробітничала в розслідуванні злочину, визнаного таким цією Конвенцією [9, 351–352]. Звісно, ці норми не є багаточисленними і вичерпними, але можуть здобути свій розвиток у законодавстві конкретних країн.

Необхідно відзначити, що ігнорування обов'язковості закріплених в КК України загальних засад призначення покарання призводить до визначення особі незаконного та невідповідного покарання, а також до інших судових помилок. Так, серед

підстав зміни чи скасування вироку в Кримінально-процесуальному кодексі України вказуються невідповідність висновків суду, викладених у вирокі (постанові), фактичним обставинам справи; неправильне застосування кримінального закону; невідповідність призначеного покарання тяжкості злочину та особі засудженого — п. п. 2, 4, 5 ст. 367, п. п. 2, 3 ст. 398 [10]. Дані Верховного Суду України підтверджують це: у 2006 році найчастіше підставою для постановлення апеляційним судом нового вироку була необхідність застосувати більш суворе покарання — щодо 430 осіб, або 73,5% від кількості осіб, щодо яких постановлено нові вирoki; змінено вирoki з пом'якшенням покарання (без зміни кваліфікації злочину) щодо 2,4 тис. осіб, або 56,1% від усіх змінених [11, 36].

Підводячи підсумки дослідження питання нормативності загальних засад призначення покарання в теоретичній, законодавчій та практичній площині, можна зазначити, що юридичне буття та ефективність застосування цих засад залежить від їх законодавчого оформлення; вдосконалення законодавчого формулювання загальних засад простежується від часу їх закріплення і ще не досягло своєї межі; загальні засади призначення покарання виступають у виді основної моделі застосування кримінального закону до особи, що вчинила злочин; неухильне дотримання цих загальних засад є обов'язковою умовою правильного визначення міри карального впливу до винного та дотримання його прав.

Література

1. Сахарук Т. В. *Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз: Дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08.* — Харків, 2006. — 227 с.
2. Полтавець В. В. *Загальні засади призначення покарання та їх кримінально-правове значення: Дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08.* — Луганськ, 2005. — 200 с.
3. Беккариа Ч. *О преступлениях и наказаниях / Сост. и предисл. В. С. Овчинского.* — М.: ИНФРА-М, 2004. — 184 с.
4. *Курс советского уголовного права. Часть общая. В 6-ти т. Ред. коллегия: А. А. Пионтковский и др.* — М.: "Наука", 1970. — Т. 3. *Наказание.* — 350 с.
5. Бажанов М. И. *Назначение наказания по советскому уголовному праву.* — К.: Вища школа, Голов. изд-во, 1980. — 216 с.
6. *Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 року* // <http://www.infodisk.com.ua/laws.htm>.
7. *Кримінальний кодекс України.* — К.: Видавничий дім "Скіф", 2008. — 156 с.
8. Денисова Т. А. *Кримінальне покарання та функції його призначення і виконання за законодавством України: Навч. посібник для студ. юрид. ф-тів вищ. навч. закл.* — Запоріжжя: ГУ "ЗІДМУ", 2004. — 152 с.
9. Хавронюк М. І. *Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації.* — К.: Юрисконсульт, 2006. — 1048 с.
10. *Кримінально-процесуальний кодекс України* // <http://www.infodisk.com.ua/laws.htm>.
11. *Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 році (за даними судової статистики)* // *Вісник Верховного Суду України.* — 2007. — № 6. — С. 30–44.

